

SZOLIVA GÁBRIEL

Kései esztergomi antifónák az Oláh-pszaltériumban*

A müncheni Bayerische Staatsbibliothek gyűjteményében a közelmúltban azonosított, 1523-as kiadású, nyomtatott *Psalterium Strigoniense* kötet (Oláh-pszaltérium, Str-380)¹ csaknem hiánytalanul tartalmazza az évközi zsoltosma hetente visszatérő antifónáit. A forrás kései volta indokolttá teszi, hogy dallamtörténetileg jelentősebb himnuszkészlete mellett² antifónáit is közelebbről megvizsgáljuk. A középkori Magyarország vezető liturgikus hagyományának tekintett esztergomi úzus fejlődéstörténetének jelentős emléke e pszaltérium, hiszen a hazai zsoltosmadallamok használatának legutolsó időszakát világítja meg.

Oláh Miklós (1493–1568) esztergomi érsek 1558-ban adományozta bécsi magánkápolnájának, tíz évvel később, halála évében azonban már megjelent a trienti zsinat nyomán szerkesztett *Breviarium Romanum*, amely új anyagával Pázmány Péter érseksége alatt fokozatosan felváltotta a korábbi egyházmegyes hagyományokat. Az alábbiakban hozzámérjük az Oláh-pszaltérium antifónáit a korábbi esztergomi és más magyarországi rész hagyományok forrásainak anyagához, illetve ahol szükségesnek látszik, összevetjük a közép-európai és a távolabbi hagyományok emlékeivel.

* A jelen tanulmány az OTKA K 109058 számú kutatási programjának támogatásával készült.

¹ München, Bayerische Staatsbibliothek, Res/2 Liturg. 380. A forrás letölthető a könyvtár digitális adatbázisából: <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0008/bsb00084911/images/index.html> (2014. január). A pszaltérium történetéről lásd Szoliva Gábor OFM, „Újabb liturgikus könyv Oláh Miklós esztergomi érsek könyvtárából: kottás *Psalterium Strigoniense* (1523) került elő Münchenből”, *Magyar Könyvszemle* 129 (2013/2): 133–144. Az antifónáiról megjelent első, áttekintő jellegű közlemény: Szoliva Gábor OFM, „Előkerült Oláh Miklós esztergomi érsek kottás *Psalterium Strigoniense*-je (1523) Münchenből – I. Az új forrás leírása és antifónáinak elemzése”, *Magyar Egyházzene* 20 (2012/2013/1): 55–66.

² A himnuszok részletes elemzését lásd Szoliva Gábor OFM, „Előkerült Oláh Miklós esztergomi érsek kottás *Psalterium Strigoniense*-je (1523) Münchenből – II. A himnárius jellemzése”, *Magyar Egyházzene* 20 (2012/2013/2): 121–156.

Az esztergomi zsoltároskönyv tételrendjéről

Az esztergomi zsolozsmahagyomány kiterjedt kutatástörténettel rendelkezik, az elvégzett összehasonlító elemzések már az eddig ismert források alapján is meglehetősen pontos képet adtak a zsoltároskönyv sajátosságairól, kirajzolódtak annak a környező hagyományokhoz képest jellegzetes pontjai.³ A legkorábbi, 13. századi esztergomi zsolozsmaforrásokból (Str-67, Str-7)⁴ ismert pszaltérium tételrendet lényegében változatlan formában találjuk mértékadó, késő 15. századi kéziratok antifonálénkban (Str-1) és az első reprezentatív nyomtatott *Breviarium Strigoniense*-ben (Str-1484), ez pedig várakozásainkkal jól egybevág.⁵ Nincs ugyanis különösebb ok arra, hogy a *per annum* időszak zsolozsmájának állandó, egy-egy szokásrendben kezdettől használt és egyben legősbibbi eredetű anyagától bármelyik egyházi közösség lényegesen eltérjen. Magyarázatul szolgál erre, hogy egyrészt a liturgikus hagyományozást a középkorban sokkal inkább jellemezte a fokozatos bővítés és gazdagítás elve, mintsem a rögzült anyag átfogó módosítása, átszerkesztése, netán elhagyása, másrészt a pszaltérium anyaga a zsolozsma egy sajátos alaprétéget testesíti meg. A pszaltériumot ezért analóg értelemben a zsolozsma *ordinarium*-ának nevezhetjük.⁶ Hozzá képest az időszaki ünnepek, vagy főképp a szentekről szóló zsolozsmakompozíciók (históriák) kidolgozottsága, stílusa meglehetősen változékony mind a hagyományozó egyházi közösség, mind a keletkezési idő függvényében. Visszatérve előző állításunkhoz, minthogy a zsoltároskönyv beosztása az egyes zsolozsmahagyományok „kemény magja”, az esztergomi pszaltérium sajátos tételrendje vélhetően a magyarországi zsolozsmázás kezdetéig, a keresztény kultusz hazai megszilárdulásáig vezethető.⁷

³ A tételrendről lásd Dobszay László – Kovács Andrea, *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae. V/A Esztergom/Strigonium (Temporale)* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2004), 40–41. Az esztergomi zsoltároskönyv jellemző pontjait összefoglalja és számos antifóna mélyebb elemzését adja Dobszay László, *Corpus antiphonarum: Európai örökség és hazai alakítás* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 114–116, 186–199, 234–257 és 348–350. A prágai hagyomány pszaltériumának elemzése kapcsán a közép-európai kitekintésben bőséggel említi az esztergomi vonatkozásokat Czagány Zsuzsa, „A középkori prágai officium liturgiai és zenei vizsgálata” (PhD-disszertáció, Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2002), 66–129.

⁴ A források azonosítására a CAO–ECE kötetekben szereplő rövidítéseket használom, rövid leírásukat lásd a kötetek bevezetőjében, elsősorban itt: *CAO–ECE. V/A Esztergom (Temporale)*, 38–43.

⁵ A zsoltároskönyv tételeinek CAO–ECE-indexei: 41450–43500. Az említett források csak egészen csekély sajátosságot mutatnak a pszaltérium-antifónák terén (az esetlegesen kimaradt vagy töredékes tételeket nem számítva): 41620 D L a4: Str-67: *Caminus ardebat*, Str-1: a+ *Caminus ardebat*; 42980 D V a5: Str-67: a+ *Domus Iacob*. A felsorolt példák ugyanakkor a teljes anyag mennyiségéhez képest elhanyagolható töredéket jelentenek.

⁶ Lásd Földváry Miklós István, „Liturgikus könyvek”, in *Ars sacra. A liturgikus művészet kézikönyve*. (Budapest: Szent István Társulat, előkészületben). On-line elérhető: <http://class-phil.elte.hu/latin/munkatarsak/foldvaymiklosistvan/>... (2014. január), 11–13.

⁷ Vö. Dobszay László, „A középkori magyar liturgia István-kori elemei?”, in Glatz Ferenc – Kardos József (szerk.), *Szent István és kora* (Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1988), 151–155. Dobszay a fenti tanulmányban két feltételezhető időszakot jelöl meg a középkori magyarországi liturgia első nagy rendezésére: az egyházszervező-államalapító Szent István, illetve Szent László és Könyves Kálmán korát. Kérdésfelvetésére Földváry Miklós István a Hartvik-féle pontifikálé anyaga

Ha az Oláh-pszaltérium beosztását összevetjük a CAO–ECE „ideális” esztergomi tételrendjével, kiderül, hogy e hagyomány fent említett, rögzült formája a 16. században is változatlan maradt. Semmilyen újítást nem találunk ugyanis az antifónarendben, minden kései szövegasszignáció megjelenik már a korábbi forrásokban. Az Oláh-pszaltériumban választható tételek nélküli⁸ összeállítást találunk, azaz forrásunk pontosan annyi antifónát tartalmaz, amennyi az évközi zsoltosma teljes elvégzéséhez szükséges.

A korai tételbeosztás századokon átívelő változatlansága azonban nem vonja maga után, hogy az eltérő korokból származó források minden esetben hangról hangra megegyező dallamvariánsokat közöljenek. A *cantus planus* liturgikus szerepe elsősorban a szent szöveg hordozása, hangzó megjelenítése, míg ezzel szemben a tényleges zenei köntös – bár a hagyományok fontos része – csak a második helyen áll. A zenei gondolkodás, ízlés középkori változásai hatottak a zsoltároskönyv zeneiségére is, csak máshogy, vagy sokkal kisebb mértékben, mint azt a zsoltosma egyéb dallamainak stílusfejlődését vizsgálva tapasztalhatjuk. E hatást sok esetben csak zenei mikrojellemzők őrzik. Ezek azonosítása nagyon összetett feladat: az ősi pszaltériumi antifónák korpuszában ugyanis eleve számolnunk kell még a szájhagyományos zenei kultúra örökségeként meglévő tonális variálódással, valamint a természetes módon meglévő hangvariánsok nagy számával is. Az újabb stílusú antifónák esetében a tonalitásváltás vagy tonális átértelmezés ugyan nem fordul elő, a motivikus variálódás azonban sokkal szélesebb határok között mozog. Az általánosabb érvényű tendenciák azonosítása így nem könnyű vállalkozás.

Stílusrétegek az Oláh-pszaltérium antifóna-készletében

A következőkben az Oláh-pszaltérium antifónáit stílus, illetve funkció szerint csoportosítva elemezzük. Elsőként a régi stílusú, főként hétköznapi énekelt zsoltárantifónákkal, majd a hagyományos anyagú kantikum-antifónákkal és az invitatórium-antifónák csoportjával, végül a vasárnapi órák új stílusú dallamaival foglalkozunk.

Régi stílusú zsoltárantifónák

Az esztergomi pszaltérium-antifónák legnagyobb részét régi stílusú tételek teszik ki. Szövegüket egyöntetűen a zsoltárokból veszik („pszalmikus antifónák”). Egy részük csupán mottószerű, kétrészes formát mutat, de a bővült, egyedi zenei struktúrák és

alapján egyértelműen az előbbi, István-kori választ adja, lásd az előkészületben lévő könyvét: <http://vallastudomany.elte.hu/content/publik%C3%A1ci%C3%B3k> (2014. január).

⁸ CAO–ECE 41620 D L a4: *Benedictio et claritas*; 42980 D V a5: *Nos qui vivimus*. Mindez összhangban van azzal, hogy az 5. lábjegyzetben említett *Caminus ardebat* és *Domus Iacob* antifónák a központi esztergomi hagyományban csak másodlagos szerepűek voltak.

a számos szöveget hordozó rögzült formák is jórészt visszavezethetők az egyszerűbb dallamokban tükröződő zenei gondolkodás alapelemeire. Minthogy az esztergomi antifónadallamok tónusokon belüli osztályozását a Dobszay László és Szendrei Janka által közreadott összkiadás (MMMAe)⁹ számos forrásra támaszkodva tartalmazza, az alábbiakban az Oláh-pszaltérium rendhagyó tételeit, illetve a kései zenei ízlésre vonatkozó tanulságokat fogjuk számba venni.

Az 1. tónusú antifónák legegyszerűbb és egyben a legtöbb tételt tartalmazó csoportja mottószerű, kétrészes: az előtag dallama az *F–A* sávban mozog (ereszkedik vagy éppen ellenkezőleg, felfelé tartva megerősíti a dominánst), az utótag pedig egy jellegzetes „kanyarral”, az *E–G–(C)* gerinchangokat érintve jut el a finálisig. E legnépesebb csoport tagjai az esztergomi hagyományban szinte általános érvénnyel 1a1 differenciát¹⁰ kapnak, az Oláh-pszaltériumban azonban előszeretettel rendelik hozzájuk az 1g differencia valamelyik típusát, köztük a hagyomány központi vonulatában ritkább 1g3-at is.¹¹ A csoporthoz tartozó jellegzetes tétel az 1a1 tónusú *Expugna impugnantes*¹² kezdetű antifóna, amely nem differenciája, hanem dallami jellemzői miatt érdemel említést. A korábbi esztergomi változatokhoz képest az Oláh-pszaltériumban az „Expugna” utolsó és az „impugnantes” első szótagjára helyezett pes jelentősen megváltoztatja a jobbára szillabikus dallam karakterét. Hazai forrásaink között csak a Váradi antifonále (VárA)¹³ anyagában szerepel így, amit azonban közvetett okokra kell visszavezetnünk, mert a két forrás összetartását más jellemző példa nem igazolja.

Az 1. tónusú antifónák alaptípusának egyes tagjait a hazai részhagyományokban olykor Esztergométól eltérő transzpozícióban jegyezték le. Az is előfordult, hogy a dallamvonalat és a hangfekvést megtartva a finális előtt vezették át a dallamot egy másik tónusba (tonális variánsok).¹⁴ Az esztergomi főforrásokban e tételek azonos változatban hagyományozódnak, jobbára ezekhez csatlakozik az Oláh-pszaltérium is, van azonban néhány sajátos eltérés. Míg a *Quia mirabilia* kezdetű antifónát a legfontosabb esztergomi és pozsonyi kódexek a *tonus irregularis* szerint hozzák, 4e differenciával, az Oláh-pszaltériumban a tétel 1. tónusú

⁹ Dobszay László – Szendrei Janka (közr.), *Antiphonen. 1–3.* Monumenta Monodica Medii Aevi 5. (Kassel, Basel etc.: Bärenreiter Verlag, 1999).

¹⁰ A tónusok és differenciák azonosítására az antifóna-összkiadás Papp Ágnes által kidolgozott jelöléseit használok. Lásd Dobszay – Szendrei, *Antiphonen. 1*, 115–122.

¹¹ Lásd *Adiutor in tribulationibus* (f. 30), *Clamor meus* (f. 67v), *Quia mirabilia* (f. 65v), *Metuant Dominum* (f. 74v).

¹² Str-380 f. 22, vö. MMMAe 1001.

¹³ Győr, Egyházmegyei Könyvtár és Kincstár, Ms. A2. A jelenlegi kódex erősen hiányos. Töredékei az elmúlt századokban nagy területen szóródtak szét, napjainkban Czagány Zsuzsa fontos eredményeket ért el azonosításukban. Az *Expugna* antifónát lásd a győri kötetben: VárA f. 133.

¹⁴ A magyarországi antifónák tonális variánsairól összefoglaló tanulmányt közölt Kiss Gábor, „Tonális variánsok a magyarországi antifónarepertoárban”, in *Zenetudományi dolgozatok* 1995–1996, szerk. Gupcsó Ágnes (Budapest: MTA Zenetudományi Intézete, 1997), 9–18.

dallammal található.¹⁵ A *Metuant Dominum* kezdetű antifóna mutatja a legnagyobb változatosságot hazai forrásainkban. Az esztergomi főforrások 8a tónusban jegyzik, az Oláh-pszaltérium a Budai pszaltériummal (PsalBud),¹⁶ a pozsonyi Balázs kanonok használta *Psalterium Blasii*-vel (PsalBlasii)¹⁷ és az Isztambuli antifonáléval együtt 1. tónusban; a brassói hagyományban 8a és 2d tónusban is fellelhető (ez utóbbi prágai és lengyel hagyományokkal mutat párhuzamot), a Segesvári pszaltérium pedig szintén 1. tónusú, de a ferences dallamváltozathoz közeli formában hozza.¹⁸ Míg az *A viro iniquo* és az *In domum Domini* úgynevezett kettős antifónákat az esztergomi központi források az Oláh-pszaltériummal együtt 1g1 tónusban hozzák, az Isztambuli antifonále lejegyzése 7a tónusú. E jelenséget csak azért említjük külön, mert e dallamtípus 1. tónusú változatához tapasztalatunk szerint mindig 1g1 differencia járul Esztergomban.¹⁹ A *Sede*-típushoz tartozó antifónák szintén következetesen 1g1 differenciát kapnak.²⁰ Az *In cymbalis* kezdetű antifóna tonális variálódást mutat. A korábbi esztergomi forrásokban *tonus irregularis* szerinti dallamváltozat szerepel 4e differenciával, míg az Oláh-pszaltérium itt újra a PsalBud-ból ismert változathoz csatlakozik, 1. tónusban, g1 differenciával hozza: a 2. sorban, a „benesonantibus” szónál egy hang erejéig a domináns A-t is érinti, a 3. sorban pedig a szubfinális C-vel készíti elő az 1. tónusú zárlatot (1. kottapélda).²¹

A *Sana Domine* kezdetű, egyértelműen 2. tónusú antifóna differenciája (1a1) valószínűleg elírás az Oláh-pszaltériumban.²²

A 2. tónusba tartozó antifónák legtöbbször ugyancsak a rövid, kétrészes alaptípushoz tartozik: előbb F-ről D-re ereszkednek, majd D körül maradva és a szubfinális C-t érintve egy D–F–D ingával jutnak nyugvópontra. Míg e rövid dallamok tonális értelmezése az esztergomi fővonal forrásaiban – köztük az Oláh-pszaltériumban –

¹⁵ Lásd Str-1 f. 39, Str-2 f. 73v, Str-4 f. 62, Str-7 f. 75 (4e, MMAe 4103); Str-380 f. 65v, VárA f. 153 (1g3); Str-Ist f. 49v (1a1). Az 1. tónusú változatot képviseli külföldön Wrocław, Krakkó, az olasz források nagy része, néhány francia, valamint egy utrechti kódex is, lásd Dobszay, *Corpus antiphonarum*, 255.

¹⁶ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I.3c; további két töredéke: MTA Kézirattár, K 480.

¹⁷ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 128.

¹⁸ Vö. Str-1 f. 40, Str-2 f. 74, Str-4 f. 64, Str-7 f. 75v, Paul-8 p. 110, *Brassói hangjelzett breviárium* (rövidítve Cor-82, Braşov/Brassó, Archiv Bisericii Negri, I. F. 82) f. 66v (8a); Str-380 f. 74v, PsalBud f. 7v, PsalBlasii f. 78 (1g3); Str-Ist f. 50 (1a1); *Brassói pszaltérium* (Braşov/Brassó, Archiv Bisericii Negri, I. F. 70) f. 72v (2d); *Segesvári pszaltérium* (Sighişoara/Segesvár, Biblioteca Documentara, nr. 20679) foliálás nélkül (1g1?).

¹⁹ Vö. *A viro iniquo*: Str-Ist f. 49v (7a); Str-380 f. 98, PsalBud f. 25, Str-1 f. 39, Str-7 f. 75 stb. (1g1), valamint *In domum Domini*: Str-Ist f. 46v (7a); Str-380 f. 90v, Str-1 f. 34, Str-7 f. 72 stb. (1g1). Itt kell megjegyeznünk, hogy a hazai források nem egységesek az 1g tónus terminációjával kapcsolatban: a Str-7, a Str-Ist és a VárA őrzik a vélhetően archaikusabb, „hajlító” formát (*a a ag gf ga g*, illetve *a a ag gf g gag*), míg a többi forrás az egyszerűbbet (*a a g f ga g*, illetve *a a g f g gag*).

²⁰ *Sede a dextris meis* (Str-380 f. 77, vö. MMAe 1273), *In tympano et choro* (Str-380 f. 64v, vö. MMAe 1276).

²¹ Vö. Str-1 f. 40, Str-2 f. 74v, Str-4 f. 64, Str-7 f. 75v, Str-Ist f. 50, Paul-8 p. 110 (4e); PsalBud f. 9v, Str-380 f. 76v (1g1).

²² Str-380 f. 28.

nusának első antifónája, a *Bonorum meorum*, amelyben az első sor *F* kadenciája után a folytatás továbbra is az *F–G* sávban marad, majd onnan ereszkedik le a finális *E*-re. E dallam az Oláh-pszaltériumban a ritkább 3c–a differencia egy módosított változatát kapja (*c' h a h c'a*), szemben a többi esztergomi forrás 3a1 differenciájával.²⁸

A 4. tónus legbővebb csoportját a nyolc tónus rendszerének kialakulása előtti hallásmódot őrző, a *tonus irregularis* jegyeit mutató, mély járású antifónák alkotják. E dallamok főként a *D–G* sávban mozognak, a legtöbb esetben nem érik el a domináns *A*-t, vagy ha igen, úgy átmenőhangként kezelik, és megerősítés nélkül továbblépnek róla. Az esztergomi források – az Oláh-pszaltériummal egyetemben – 4e differenciát társítanak hozzájuk. A tonális bizonytalanság miatt a hazai mellékhangományokban – csakúgy, mint a külföldi forrásokban – gyakran találjuk e dallamokat más tónusban. A legfontosabb alternatívát az 1. tónus jelenti, de 2. és 6. tónusú változat is előfordul.²⁹ Az Oláh-pszaltérium minden esetben megtartja a korábbi esztergomi tonalitást. Míg az említett példákban a *tonus irregularis* jellegű dallam valamilyen transzpozíciója (és kisebb módosítása) adta az átértelmezés kulcsát, addig csak egyetlen, „szabályos” tonális variálódást mutató antifónát találunk a hazai, 4. tónusú zsoltárantifónák között: az *In mandatis eius* kezdetű tételnek az Isztambuli antifonáléban lévő eredeti változata hangfekvésében követi az Esztergomban általános dallamvázatot, néhány ponton azonban úgy módosítottak rajta, hogy 1. tónusúvá változzon.³⁰ Az antifóna kezdőhangját *F*-re cserélték, a „nimis” dallamát pedig nem vezették fel *E*-re, hanem a korábbi szubfinális *D*-n tartották. A Str-2 ugyancsak *D* zárlatot hoz a „nimis” szónál.³¹ Az irreguláris jellegű *Clamavi et exaudivit* kezdetű antifónának a PsalBud és az Oláh-pszaltérium anyagában azonosan szereplő változata *F*-ről indul és az első sor („Clamavi”) végére kéthangos hajlításokkal ér.³² E sajátos dallamformáláshoz hasonló hazai példát a Str-4 anyagában találunk.³³ Az *Oculi mei* antifóna már bővült ambitusú, előtagja *A*-n kadenciázik, így e dallam az *E*-zárlattal már szilárdan 4. tónusú érzetet kelt. Ennek köszönhető talán, hogy a hazai forrásokban nem jelenik meg más tónusban.³⁴

²⁸ Str-380 f. 8, vö. MMMAe 3068.

²⁹ Vö. *Clamavi et exaudivit* (MMMAe 4099): Str-1 f. 32v, Str-7 f. 71, Str-380 f. 89v, PsalBud f. 16 stb. (4e); VárA f. 136v (1g3); Str-Ist f. 45v (1a1); *In matutinis Domine* (MMMAe 4102): Str-1 f. 37, Str-7 f. 74, Str-380 f. 53 stb. (4e); Str-2 f. 71v (2d); Str-Ist f. 48 (1a1); PsalBlasii f. 55, VárA f. 148v (1g3); *Iubilate Deo* (MMMAe 4112): Str (4e); Cor-82 f. 66 (6f). A prágai hagyomány kapcsán részletesen elemzi a 4. tónusú dallamok tonális átértelmezésének jellemző közép-európai példáit Czagány, „A középkori prágai officium...”, 110–114.

³⁰ Str-Ist f. 44. A kódex egyik későbbi használója a sajátos 1. tónusú változatot a 4. tónusú modell szerint visszaalakította. Megállapításainkat a forrás kikapart, de rekonstruálható eredeti dallama alapján tettük.

³¹ Str-2 f. 65.

³² PsalBud f. 16r–v, Str-380 f. 89v. A Budai pszaltériumban az intonáció az említett dallammal, a teljes antifóna azonban eredetileg az *E*-ről induló változatban szerepelt. A kódex egy későbbi használója az intonációhoz igazította a második bejegyzést. Vö. még MMMAe 4099.

³³ Str-4 f. 49v.

³⁴ Lásd MMMAe 4130. Ezen antifóna nem keverendő össze az azonos kezdetű, ugyancsak 4. tónusú, a monasztikus kurzusban szereplő „maior” párjával.

Rendhagyó szövegváltozatot találunk a *Domine audi*³⁵ kezdetű antifónánál: míg Esztergomban és a legtöbb hazai rész hagyományban a Vulgatának, azaz a liturgiában a zsoltározás során használt latin fordításnak megfelelő „audi audi tuam” szókapcsolat gyökerezett meg, a PsalBlasii-ban, Brassóban és külföldön szinte egyöntetűen egy Vetus Latina változat, az „audi audi tuum” szerepel.³⁶ Az Oláh-pszaltérium a nyomtatott esztergomi zsoltároskönyv 1515-ös első kiadásával együtt ez utóbbihoz csatlakozik, ami az antifónaállomány kései, a szöveget is érintő felülvizsgálatának ékes bizonyítéka. A 4. tónus rögzült, négysoros formáját csak egyetlen tétel, a vasárnapi prima *Dominus regit me* kezdetű első antifónája képviseli.³⁷

Általában kevés a régi stílusú antifóna az 5. tónusban, így az esztergomi psalmikus antifónák között is csak három ilyen tételt találunk. Az alaptípushoz tartozik mindegyik: emelkedő előtagban érik el a domináns *C*’-t, majd fokozatosan ereszkedő utótag vezet a finális *F*-ig. Míg a korábbi esztergomi forrásokban 5g és 5a differencia-választás is megjelenik, az Oláh-pszaltériumban mindhárom antifóna az utóbbival szerepel.

A 6. tónusú antifónák esetében jellegzetes eltéréseket találunk a hazai forrásokban. Először is a zsoltártónusnak két rokon differenciáját alkalmazzák: a pentaton dialektushoz közelebb álló 6f(b) változat (*a a f gb g f*) mellett a 6f (*a a f ga g f*) is jelen van.³⁸ Ehhez hasonló kettősséget figyelhetünk meg az antifónadallamok jellegzetes pontjainál. Dobszay a *Miserere mei Deus* kapcsán, a „mei” terclépését (*gb g*) esztergomi sajátosságnak véli,³⁹ amelyet nem talált a környező hagyományokban, azokban ugyanis ott *ga g* szerepel. A gondolat nyomán tovább haladva a *gb g* formulát használó antifónákhoz – a dallami párhuzam miatt – minden esetben 6f(b) differenciát várnánk, de ezt nem erősítik meg forrásaink: míg a Str-1 a *Miserere* kapcsán még „szabályos”, addig a *Salutare vultus mei* kezdetű antifónához – az ott ugyanúgy meglévő pentaton dallamfordulat (*gb g*) ellenére – 6f differenciát ír elő.⁴⁰ Az Oláh-pszaltériumban fordított a helyzet: a *Miserere* antifónában a „mei” szó *ga g* dallammal szerepel, a differencia mégis 6f(b).⁴¹ Általában nem igazolható tehát a 6. tónuson belül az antifónadallamok és a differenciák ebbéli összehangolása. Elgondolkodtató továbbá, hogy a fenti két antifóna kérdéses pontja eltér már a korai Str-7 anyagában is, a *Miserere*-dallam *gb g*-vel, míg a *Salutare*-dallam *ga g*-vel szerepel,⁴² azaz már a korai esztergomi hagyományban sem volt általános a dallamtípus szintjén a jellegzetesnek tartott motívum.

³⁵ Str-380 f. 64v, vö. MMMAe 4121.

³⁶ PsalBlasii f. 67v, Cor-82 f. 65v, valamint lásd a bőséges külföldi példát a CANTUS-adatbázisban.

³⁷ Str-380 f. 14v, vö. MMMAe 4021.

³⁸ Diaton jellegű (6f) differenciát ír elő a PsalBlasii, a Str-4 és a legtöbb esetben a Str-1 is.

³⁹ Dobszay, *Corpus antiphonarum*, 290. Az antifónát lásd MMMAe 6003.

⁴⁰ Vö. Str-1 f. 31v és 33v.

⁴¹ Str-380 f. 24v.

⁴² Vö. Str-7 f. 70 és 72.

A 7. tónus antifónái incipit alapján két csoportra oszthatók: az egyik *G*-ről kvartugrással vagy az *A* érintésével lép fel a *C'*-re, a domináns *D'*-n kadenciázik, majd az azt követő ereszkedés után (esetleg az *F–A–C'* tengely mentén) éri el a zárati *G*-t; a másik közvetlenül *C'*-n vagy a domináns *D'*-n kezdődik, és hullámváz dallamvonallal ereszkedik a finálisig. Figyelemre méltó, hogy míg az előbbiekhez minden esetben 7a, addig az utóbbiakhoz a 7c differencia egyik változata járul. A vasárnapi matutínus harmadik nokturnusának első, *Non sunt loquela*e kezdetű antifónája az előbbi antifónák közé tartozik.⁴³ Az Oláh-pszaltériumban olvasható változata korábbi esztergomi emlékeivel szemben nem kvartugrással, hanem az *A* hang érintésével indul.⁴⁴ Ugyanebbe a csoportba tartozik a vasárnapi matutínus-sorozat nyitótétele és névadója a *Servite Domino* is.⁴⁵

A 8. tónusú zsoltárantifónák három csoportba sorolhatók. Az első csoport (esetleg befutó iníciummal) *G*-ről az *F–A–C'* tengely mentén éri el a domináns *C'*-t, majd onnan konjunkt dallamszövészel ereszkedik vissza a finális *G*-re. E csoport tagjai az esztergomi forrásokban főképp a 8g differencia valamelyik típusát kapják. A második és harmadik csoport Dobszay megnevezése szerint a „*C*-ről függő” antifónáké.⁴⁶ A másodikba soroltam azokat az antifónákat, amelyek a *C'*-vel kezdve fokozatosan ereszkednek a finális *G*-ig, ezek jellemzően 8a differenciával szerepelnek,⁴⁷ míg a harmadikba azokat, amelyek a hangsúlyos *C'* indítás után (gyakran 3–4 hangos, merev recitatív szakaszt követően) kezdenek ereszkedni, majd a *ga(h)c'* formulával visszakanyarodnak a *C'*-re, onnan pedig terclépéssel jutnak újra a *G–A* sávba. Ez utóbbiakhoz általában 8c2 differencia járul.⁴⁸ A fenti csoportokba nem sorolható be a vasárnapi vesperás anyagának *Nos qui vivimus* kezdetű, 5. antifónája:⁴⁹ az alsó *C*-ről induló, mély járású dallam csak a második sorban, hangsúlytalan helyen érinti a domináns *C'*-t. A kétféle tónus-

⁴³ Több magyarországi mellékhangomány (CALb f. 149, Str-Ist f. 42, Sc-2 f. 58, PsalBlasii f. 11 stb.) e helyen a *Caeli enarrant* antifónát írja elő, az esztergomi főforrásokban azonban szilárdan a *Non sunt* kezdetűt találjuk, lásd MMMAe 7109.

⁴⁴ Str-380 f. 11.

⁴⁵ Str-380 f. 4, vö. MMMAe 7143.

⁴⁶ Dobszay, *Corpus antiphonarum*, 179.

⁴⁷ Vö. MMMAe 8133. Jellemző kivétel az *Exsultavit cor meum* kezdetű antifóna (MMMAe 8136), amely az Oláh-pszaltériumban 8c2 differenciát kap (f. 42v). E dallamot azonban a környező hangományokban 2., 4., 5. és 8. tónusban is megtaláljuk, tehát egy tonálisan bizonytalan tétel 8. tónusú transzpozíciójával van dolgunk. Vö. Czagány, „A középkori prágai officium...”, 113–114. Talán a fenti, „*C*-ről függő” csoporthoz való tartozás bizonytalansága miatt nem igazodik differenciája a többi, vele azonos gerinchangokon nyugvó esztergomi antifónáéhoz. Az is lehetséges azonban, hogy a differenciát a dallam kezdete dönti el: amennyiben érinti a *D'*-t, akkor a differencia 8c, ha nem, akkor többnyire 8a.

⁴⁸ Kivételt jelent például a *Portio mea Domine* kezdetű antifóna (MMMAe 8149), amely az Oláh-pszaltériumban 8g1 differenciát kapott (f. 99), míg az esztergomi főforrásokban (köztük a Budai pszaltériumban) mindenütt 8c2 differencia szerepel. A Str-4 anyagában két, fenti típusú antifóna tonális variálódást mutat: f. 55v *Benediximus vobis* (2d), f. 61v *Domine clamavi ad te* (transzponált 2. tónusú végződéssel, de 8c1 zsoltártónussal).

⁴⁹ Str-380 f. 79, vö. MMMAe 8468.

ban is értelmezhető antifónához Esztergomban kivétel nélkül 8g2 tónusú zsol-tározás járult, ezt követi újonnan előkerült forrásunk, míg a pálosok, a PsalBlasii és a Szalkai László-féle kézirat *tonus peregrinus*-t társítanak hozzá.⁵⁰ Dobszay ez utóbbira külföldi példákat is említ (Krakkó, Prága, Passau), és véleménye szerint e különleges zsoltdallam Esztergomból teljesen hiányzott.⁵¹ Állításának érvé-nyét a fentiek alapján kiterjeszthetjük a 16. század közepéig. Már a korai Str-67 közli ugyanakkor a *Nos qui vivimus* választható tételét (*Domus Iacob*), amelyet a későbbi források egy része hasonlóan megtart.⁵² A központi esztergomi források (Str-7, Str-1, Str-1484) minden esetben a *Nos qui vivimus*-t hozzák, ezekhez csatlakozik az Oláh-pszaltérium.

Hagyományos anyagú kantikum-antifónák

A hétköznapi laudesek kantikum-antifónái⁵³ önálló réteget alkotnak az esztergo-mi antifónák között, így az Oláh-pszaltérium anyagában is. Szövegüket kivétel nélkül a *Benedictus*-ból veszik, általában 3–4 tagúak, azaz a zsoltdaraboknál hosszabbak, dallamformuláik azonban a hagyományos anyagból származnak. A 7. tónusú szerdai és a csütörtöki antifónák külön figyelmet érdemelnek, mert a többi esztergomi forrás dallamváltozatától jelentősebben eltérnek. A *Salutem ex inimi-cis*⁵⁴ kezdetű antifóna első sorában az „inimicis nostris” szillabikussá válik, szem-ben a többi forrás szóhangsúlyra eső *pes*-eivel, és *C*’-n kadenciázik (2. *kottapélda*). A második sor rendhagyó módon mély járású, a *G* érintése után kanyarodik vissza az újabb *C*’kadenciára, elmarad azonban az „omnium” végéről a megszokott díszí-tő formula (*cd’cd*). A másutt mélyebb harmadik sor itt fenn marad, a *C*’ hangot felülről járja körül, míg a negyedik sor változatlan. A szóban forgó variáns a ko-rábbról ismert antifóna második és harmadik zenei sorának felcserélésével is szár-maztatható.⁵⁵ Dobszay a Str-2, a Str-4 és a Paul-8 dallamait tartja egyéninek az esztergomi főforrások külföldi párhuzamokkal bíró változataihoz képest, felhívja a

⁵⁰ A PsalBlasii-ban első helyen a *Domus Iacob* antifóna szerepel (f. 82v–83), függelékesen közli a *Nos qui vivimus*-t *tonus peregrinus* zsoltdarabossal. E tónus pálos használata megerősíti a rendi felelősök beható ismereteit a környező liturgikus hagyományokról. Ugyanezt tapasztaltuk a pálos kompletórium átfogó elemzése során, lásd erről a megjelenés előtt álló tanulmányt: Szoliva Gáb-riel OFM, „A középkori pálos kompletórium történeti rétegei”, *Magyar Egyházzene* 21 (2013/2014). A Szalkai-féle kézirat (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Mss. II. 395) nem szer-könyv, hanem zeneelméleti írás, amely dallamait (köztük a szóban forgó antifónát) a hazaitól idegen hagyományból veszi.

⁵¹ Dobszay, *Corpus antiphonarum*, 239.

⁵² Mindkét antifónát közli: Str-67 f. 48, Str-2 f. 65v, Str-4 f. 45v, PsalBlasii f. 83, Paul-8 p. 96 (*Domus Iacob* a lapszálon). Csak a *Domus Iacob*-ot közli: Str-1st f. 44, Cor-82 f. 60v, VárA f. 131, Segesvári pszaltérium stb.

⁵³ f2 *Benedictus Deus*, f3 *Erexit Dominus*, f4 *Salutem ex inimicis nostris*, f5 *In sanctitate*, f6 *Per viscera misericordiae*, Sabb *Illuminare Domine*.

⁵⁴ Str-380 f. 43, vö. MMAe 7158.

⁵⁵ Emiatt felmerülhet esetleg annak gyanúja, hogy a dallam lejegyzésekor elírás történt.

Str-1 f. 35v

Sa-lu-tem ex in - i - mi - cis no-stris, et de ma-nu o-mni - um, qui nos o - derunt, li - be - ra nos Domine.

Str-380 f. 43

Sa-lu-tem ex in - i - mi - cis no-stris, et de ma-nu o-mni - um, qui nos o - derunt, li - be - ra nos Domine.

2. kottapéllda. *Salutem ex inimicis* (Ann f4 L Ab)

figyelmet azok szövegi eltérésére.⁵⁶ Az Oláh-pszaltérium még ezekkel összevetve is új, hazai (és külföldi) párhuzam nélküli dallamot közöl, szövege azonban a hagyományos esztergomi (2. kottapéllda).

Az *In sanctitate*⁵⁷ antifóna harmadik sora válik el a korábbi esztergomi variánsoktól: a „liberabit nos” jellegzetes, *D*’-ről *A*-ra tartó íve helyett⁵⁸ az Oláh-pszaltériumban egy, a 8. tónusból ismert *C*’ kadenciát találunk (*čhc’đc’*). A módosítás nyomán a tétel azonos dallamszerkezetet mutat a böjtelő *Ad te de luce* (maior)⁵⁹ laudes-antifónájával (3. kottapéllda).

Az Oláh-pszaltérium nem közöl Magnificat-antifónákat: hétköznapokon a megelőző vasárnapi Magnificat-antifónát, vagy ha több is volt, akkor azok egyikét kellett ismételni az antifonálékból.

Invitatorium-antifónák

A zsoltároskönyv dallamainak sajátos csoportját alkotják a matutínium nyitányaként imádkozott 94. zsoltár (*Venite exsultemus*) antifónái, az invitatoriumok. E kéttagú antifónák a *responsorium breve* főrészéhez hasonló szerepet töltenek be: a zsoltár két- vagy háromverses szakaszai után váltakozva hangzik fel vagy a teljes antifóna, vagy pedig annak második fele. Ez utóbbi gyakran egy felhívást tartalmaz (például „venite adoremus”). Zenei stílusuk szerint az invitatoriumok jól osztályozhatók. Egy részük a gregorián anyag legarchaikusabb rétegébe tartozik. Ezek nemcsak fenti szerepük miatt, hanem dallami szempontból is nagyon közel állnak a rövid responzóriumokhoz, minden valószínűség szerint a zsolozsma egyes zenei műfajainak kikristályosodása előtti refrénes zsoltározás emlékei. Más invitatorium-antifónák melizmatikusabb jellegűek, és a zsoltározás említett, jellemző formáján

⁵⁶ Dobszay, *Corpus antiphonarum*, 263.

⁵⁷ Str-380 f. 54v, vö. MMAe 7157.

⁵⁸ Dobszay, *Corpus antiphonarum*, 263–264.

⁵⁹ MMAe 7137.

Str-1 f. 37

In san-cti- ta- te ser-vi - a-mus Domi-no, et li - be - ra-bit nos ab in - i - mi-cis no-stris.

Str-380 f. 54v

In san-cti- ta- te ser-vi - a-mus Domi-no, et li - be - ra-bit nos ab in - i - mi-cis no-stris.

3. kottapéllda. *In sanctitate serviamus* (Ann f5 L Ab)

kívül semmiféle archaizmust nem tükröznek.⁶⁰ A hétköznapi zsolozsma invitatórium-beosztása nagyon régi hagyományra nyúlik vissza, már a legkorábbról ismert zsolozsmaforrások egyikében megtaláljuk a középkori hazai gyakorlatnak megfelelő hozzárendeléseket.⁶¹

Esztergomban a vasárnapi invitatóriumhoz két különböző, a gregorián új stílus egyes jellegzetességeit hordozó antifónát rendeltek. A Vízkereszt nyolcada utáni vasárnapok szokásos tétele, a *Praeoccupemus* a breviáriumok temporáléjában, illetve az antifonálék megfelelő helyén szerepel, míg a Szentháromság utáni vasárnapoké, a *Regem magnum adoremus* általában a breviáriumok zoltáros részében vagy a pszaltériumban kapott helyet (ritkán írták be az antifonálékba). Ennek megfelelően az Oláh-pszaltérium első tétele a *Regem magnum*, de rendhagyó módon nem a korábbi esztergomi forrásokból megszokott, nagyobb ívű dallammal szerepel,⁶² hanem egy másik, régies antifóna kontrafaktumaként (4. kottapéllda). A szanktorále egy közös invitatórium-antifónája (például *Regem apostolorum Dominum*)⁶³ a hasonló szövegkezdet, valamint az azonos tónus (4/III) és funkció miatt szolgálhatott mintául. E dallam az ünnepeelt szentnek megfelelően többféle szöveget is magára vehet (*Regem apostolorum/martyrum/confessorum/virginum Dominum*), tehát egy közismert antifónacsalád alkalmazásáról van szó, amely zenei szempontból a rövid responzóriumok rokona.⁶⁴ A

⁶⁰ Az invitatórium-antifónákról lásd Dobszay László, *A gregorián ének kézikönyve* (Budapest: Editio Musica, 1993), 287–288, valamint David Hiley, *Western plainchant. A Handbook* (Oxford: Calendron Press, 1993), 99–100.

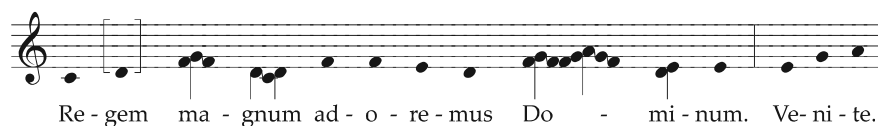
⁶¹ A René-Jean Hesbert, *Corpus Antiphonarium Officii. 1–6* (Róma: Herder, 1963–79) munkájában hivatkozott, szekuláris kurzushoz tartozó, 11. századi veronai antifónale (V) hétköznapi invitatórium-beosztása megegyezik a középkori esztergomi és számos más püspökség gyakorlatával (Krakkó, Prága, Olmütz, Bamberg, Augsburg, Mainz, Passau, Salzburg, Bazel, Toledo, Párizs, Rouen stb.)

⁶² MMAe 4109.

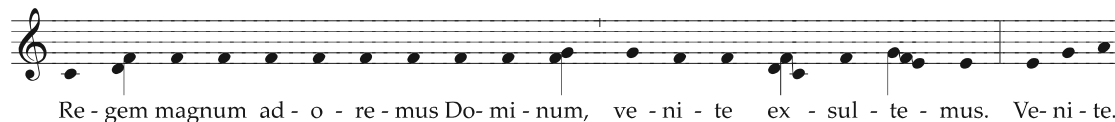
⁶³ MMAe 4110.

⁶⁴ Vö. Str-7 f. 69 *In aeternum* kezdetű rövid responzóriummal (4. kottapéllda). Bár az utóbbi tételt C'-re transzponálva és 6. tónusban értelmezve közli a forrás, nyilvánvaló a szóban forgó invitatórium-antifónával való rokonsága.

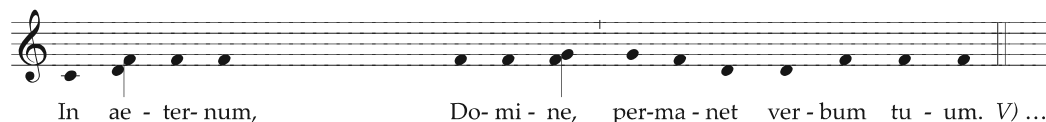
Str-7 f. 221v

Str-380 f. 2

Str-3 f. 187v

Str-7 f. 69 *In aeternum* (Ann D VI r, F-re transzponálva)4. kottapélda. *Regem magnum adoremus* (Ann D Inv a)

kontrafaktum szerkesztője sajátos módon járt el: az eredeti szöveget („Regem magnum adoremus Dominum”) a mintadallam előtagjára alkalmazta, az utótag dallamára pedig elkezdte a zsoltárt („venite exsultemus”). Ezt a sajátos szöveg-dallam egymáshoz rendelést egyetlen magyarországi vagy közép-európai kottás forrásban sem sikerült megtalálni, így hazai, valószínűleg 16. századi egyházzenei munkájának tarthatjuk. Az 1515-ös nyomtatott *Psalterium Strigoniense* és az 1558-ban Oláh Miklós által kiadott, utolsóként kinyomtatott esztergomi breviárium is egyértelműen ezt a szövegváltozatot hozza.⁶⁵

A *Venite exsultemus* kezdetű hétfői invitatórium-antifóna a korábbi esztergomi kódexekben található *Regem magnum*-hoz hasonlóan 4. tónusú, melizmatikusabb dallam. Egyes kottás források gondosan feltüntetik, hogy az antifóna elhangzása után, minthogy annak szövege azonos a 94. zsoltár kezdetével, a félverstől („Iubilemus Deo...”) kezdődik a recitáció.⁶⁶ Az Oláh-pszaltérium a pozsonyi antifonálékkal (Str-2, Str-4) és a mértékadó nyomtatott breviáriumokkal egyetemben nem tesz így, de ettől még a szokás vélhetően a szöveget folytató recitáció volt. Az invitatórium után kiírt „Venite exsultemus” inkább a zsoltárt azonosította, mintsem a

⁶⁵ Lásd Str-1558 f. 1, *Psalterium Strigoniense* 1515 (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, RMK III. 207) f. 2, míg a Str-1484 f. 9 alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy a „Venite exsultemus” a zsoltár kezdetét vagy az antifóna utótagját jelöli.

⁶⁶ Lásd CALb f. 35, Str-1 f. 30v, Str-Ist f. 44v (az utóbbi két forrásban az antifóna egy kvinttel feljebb transzponálva szerepel), Paul-8 p. 97. A Str-7 f. 69v csak az azonos kezdetű zsoltárt határozza meg („Ipsium”), dallamot nem közöl. Lásd még MMAe 4106.

kezdőszavait jelölte.⁶⁷ Alapvető, külön jelölést sem igénylő szabály volt ugyanis a zsoltár folytatása minden olyan antifónánál, amelynek szövege a hozzá tartozó zsoltár elejéről származott.

Számos korai, külföldi hagyományban a hétfői invitatóriumhoz egyedi *Venite*-tónus tartozott.⁶⁸ Hazai forrásaink ebben a kérdésben is változatosak: a zsoltár-szöveg folytatását külön jelzők (Str-1, Str-Ist, Paul-8) meglepő módon csak egy merev *F* (vagy transzpozícióban *C*) tubahangot jelölnek ki,⁶⁹ az Oláh-pszaltérium 4/III-as tónust társít, míg a Str-2 és Str-4 egy sajátos incipitet közöl. Ez utóbbi tonálisan nehezen értelmezhető, valószínűleg a 3. tónusú dallam elírása, de elképzelhető az is, hogy a zavar hátterében a pozsonyi gyakorlatban egy darabig megőrzött hétfői tónus áll. Semmiféle adattal nem rendelkezünk arra nézve, hogy Esztergomban – akár a korai időkben – egyedi hétfői tónust énekeltek volna.

Figyelemre méltó továbbá a hétfői antifóna-dallamnak a többi hétköznapiótól eltérő (új) stílusa, amely szintén a szövegi és az abból következő dallami sajátosságok miatt alakulhatott így. Az antifóna kezdőszavának („*Venite*”) melizmái meglehetősen változékonyak a magyarországi forrásokban: az Oláh-pszaltérium dallamában – a többi változathoz képest egyedi módon – az utolsó szótagra eső gazdag neuma jelentősen lerövidül, egyszerű climacusszá zsugorodik. E jelenség nem egyedülálló a forrásban, a vasárnapi prima *Benedicat nos* antifónájánál még visszatérünk rá.

A többi nap kezdetén egy-egy 6/II tónusú, régies, a *responsorium breve* 6. tónusú dallammodelljét követő invitatórium-antifóna áll.⁷⁰

Újabb vasárnapi dallamok

A vasárnapi laudes zsoltárantifónái a középkori zsolozsmarendek egyik megkülönböztető jegyének számítanak. A monasztikus és ferences hagyományokban az archaikus formát találjuk: a Benedicite-kantikumot kivéve többszörös *Alleluia* szöveggel írnak elő antifónákat, míg más hagyományokban újabb keletű antifónaciklusok (*Regnavit*-sorozat, *Indutus*-sorozat) szerepelnek.⁷¹ A legváltozékonyabbak a kanticum (*Benedicite*) antifónái. Az esztergomi úzusban kezdettől az *Indutus*-sorozat honosodott meg, ezt találjuk a legkorábbi fennmaradt breviáriumban (Str-67) és a kései forrásokban, így az

⁶⁷ A 94. zsoltárt kezdőszavaival („*Venite exsultemus...*”) azonosítja a Str-380 f. 16 mellett a Str-2 f. 66, a Str-4 f. 46v, a Str-1484 f. 14 és a Str-1558 f. 16v.

⁶⁸ Lásd Ruth Steiner, „Local and Regional Traditions of the Invitatory Chant”, *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27 (1985): 134. Speyerben például a 16. századig élt e gyakorlat, vö. *Psalterium Spirense* 1515 (München, Bayerische Staatsbibliothek, 2 Liturg. 379) f. 15v.

⁶⁹ Az Oláh-pszaltériumban vélhetően elírás nyomán került merev tubabejegyzés a pénteki naphoz, lásd f. 54v.

⁷⁰ A további hétköznapi invitatórium-antifónák: f3 *Iubilemus Deo*, f4 *In manu tua Domine*, f5 *Adoremus Dominum*, f6 *Dominum qui fecit nos*, Sabb *Dominum Deum nostrum*.

⁷¹ Prága szokásrendjével kapcsolatban áttekintést ad az európai összképről Czagány, „A középkori prágai officium...”, 77–79. Prága sajátos antifóna-asszignációival szigetszerűen kiválik a középeurópai hagyományok közül.

Oláh-pszaltériumban is.⁷² A kanticum antifónája ugyanakkor e hagyományon belül sem rögzített: a legtöbb esztergomi forrás a gyakori közép-európai szokáshoz csatlakozva a *Benedictio et claritas* antifónát írja elő,⁷³ de néhol választható tételként (a Str-67, a Str-Ist és a PsalBlasii anyagában pedig egyedülként) megjelenik a francia és olasz forrásokból ismert *Caminus ardebat*. Az Oláh-pszaltérium az előbbit közli. Dallamváltozatai nem különböznek lényegesen a főforrásokétól, leginkább a *Sanctus sanctus sanctus* antifóna tér el említésre méltó mértékben: nem a kvintről, hanem a tercről indul, amit eddig hazánkban csak szebeni és váradi forrásokból sikerült kimutatni.

A vasárnapi prima antifóna-asszignációi az esztergomi úzus egyedi jellemzőjének tekinthetők: a *longa prima* zsoltáraihoz rendelt négy, régi stílusú antifóna ebben az elrendezésben más hagyományból ismeretlen.⁷⁴ Ezeket az Oláh-pszaltériumban is megtaláljuk. Zenei szempontból sokkal érdekesebb azonban a hóra *Benedicat nos Deus Pater* antifónája,⁷⁵ melyet a Szent Atanáz-féle (*Quicumque*) hitvalláshoz énekeltek. Az Oláh-pszaltérium változatában az új stílusú, eredetileg dúsan melizmatikus antifóna egyes melizmái szakértő átdolgozás nyomát viselik magukon. A megrövidített dallammenetekből – talán egy új, 16. századi ízlésnek megfelelően – szembetűnően elmaradtak a skálák visszalépő, ismétlődéses formulái. A tételt záró *alleluia* a korábbi források változatához képest egészen jelentéktelen méretűre zsugorodott (5. kottapélda). A korábbi esztergomi (vagy más egyházmegyes) és a környező külföldi példákban sehol sem találunk hasonló megoldásokat,⁷⁶ így azokat kései, hazai eredetű változtatásnak tarthatjuk. Felmerül a kérdés, hogy vajon egyedi megoldással van-e dolgunk, vagy találhatunk rá további kortárs példát. Meglepő módon a fentiekkel azonos zenei gondolkodás nyomait tükrözi az Oláh-pszaltériummal körülbelül egykorú Leleszi vesperále (VLelesz)⁷⁷ néhány tétele. A nagyböjti kompletórium melizmatikus rövid responzóriumaiban néhol felfigyelhe-

⁷² A vasárnapi laudes zsoltárantifónái Esztergomban: a1 *Indutus est Dominus*, a2 *Gloria et honor*, a3 *Deus misereatur*, a4 *Benedictio et claritas* vagy *Caminus ardebat*, a5 *Sanctus sanctus sanctus*. Lásd még erről Dobszay, *Corpus antiphonarum*, 115.

⁷³ A vasárnapi laudes Esztergoméval azonos rendjét találjuk a következő városok hagyományában: Passau, Regensburg, Speyer, Konstanz, Krakó, Plock, Salzburg, Schleswig, Bazel, Brixen stb.

⁷⁴ A vasárnapi prima zsoltárantifónái Esztergomban: a1 *Dominus regit me*, a2 *Oculi mei semper*, a3 *In medio ecclesiae*, a4 *Beati qui ambulant*. Lásd erről részletesen: Dobszay, *Corpus antiphonarum*, 52, 109. lábjegyzet. A pozsonyi Str-2, Str-4 és a Cor-82 anyagában nem szerepelnek ezek az antifónák, minden vasárnapi zsoltár a *Benedicat nos Deus Pater* alá tartozik. Esztergomban hétköznap a *Tu mandasti Domine* kezdetű *antiphona sola*-t énekeltek (Str-380 f. 83v, vö. MMAe 7096).

⁷⁵ Str-380 f. 83r–v, vö. MMAe 1474.

⁷⁶ A hazai kódexeink mind a teljesebb formát közlik: CALb f. 34v, Str-7 f. 68, Str-1 f. 29, Str-2 f. 64v, Str-4 f. 43v, Paul-8 p. 94, Str-Ist f. 43. Korai párhuzamok találhatók az ausztriai ágostonos hagyományban (Klosterneuburg, Augustiner-Chorherrenstift, Bibliothek 1010 f. 52, 1011 f. 94v, 1013 f. 64v). Későbbi forrásokban találunk olyan példákat, ahol elmarad a tétel végéről az *alleluia*, de a melizmák itt sem változnak (*Antiphonale Salisburgense*, 14. század, Voral, Stiftsbibliothek, Codex Voraviensis 287, f. 27). Figyelemre méltó az 1580 körüli augsburgi forrás (København/Koppenhága, Det kongelige Bibliotek Slotsholmen, Gl. Kgl. S. 3449 80 IV, f. 99), mert egészen kései volta ellenére teljes melizmákat közöl.

⁷⁷ Sopron, Állami Levéltár; korábban Jászó, Premontrei Prépostság könyvtára, „Kézirat 93”.

Str-2 f. 64v

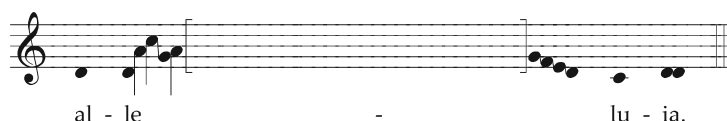
Str-380 f. 83v

Str-2 f. 64v

Str-380 f. 83v

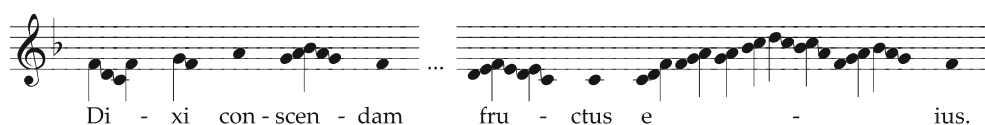
5. kottapéllda. *Benedicat nos Deus Pater* (Ann D I a5)

tünk a zenei ismétlődések elmaradására, illetve arra, hogy az átdolgozó kéz zeneileg értelmes melizmaegységeket hagyott el a dallamokból (6. kottapéllda). Nem általános ez a jelenség a VLelesz anyagában sem, ezért nem beszélhetünk a teljes zsolozsmakorpust érintő, kései „zenei reformról”. E szórványosan tapasztalható átdolgozás viszont talán köthető ahhoz a kialakulóban lévő, egyszerűsödő zenei ízléshez, amely a kortárs és későbbi, 17. századi graduálékban mutatkozik meg például az Alleluják lerövidülő vagy elmaradó jubilusában.⁷⁸ A sajátos szerkesztésmód kéziratossága ugyanakkor kizárja azt az amúgy kézenfekvő feltételezést, hogy az Oláh-pszaltérium *Benedicat nos* antifónájánál a notátor pusztán a nyomdai szedő által szűkre szabott hely miatt kényszerült volna egyes dallamrészletek elhagyására.

A többi vasárnapi kishóra Esztergomban kezdettől a Szentháromság-zsolozsma matutíniumának első nokturnusából kapott új stílusú antifónákat, míg a hétköznapi kishórákban mottószerű, 2. tónusú típusantifónákat énekeltek.⁷⁹ Az Oláh-pszaltériumban változatlanul találjuk e hozzárendeléseket.

⁷⁸ Lásd Erdélyi graduále 1534 (Budapest, OSzK, Fol. lat. 3815), Újhelyi pálos graduále (Budapest, Egyetemi Könyvtár, A 115), Gyergyói graduále (Alba Iulia/Gyulafehérvár, Batthyánum, R.IX-57), Patai graduále 1663 (Budapest, OSzK, Fol. lat. 3522), Szombathelyi graduále (magántulajdon). A Gyergyói graduále kapcsán az Alleluják lerövidüléséről ír Merczel György, „A Gyergyói graduále”, *Magyar Egyházzene* 7 (1999/2000/2): 194.

⁷⁹ A vasárnapi kishórák új stílusú zsoltárantifónái: III *Adesto Deus unus*, VI *Tu unum in substantia*, IX *Tu semper idem esse*. A hétköznapi kishórák 2. tónusú zsoltárantifónái: III *Deduc me Domine*, VI *Adiuvá me*, IX *Aspice in me*.

Str-7 f. 142 *In manus tuas Domine* (Qu 5D C r)VLelesz f. 1v *In manus tuas Domine* (Qu 5D C r)Str-Ist f. 78r *Dixi conscendam* (Qu 6D C r)VLelesz f. 3 *Dixi conscendam* (Qu 6D C r)

6. kottapéllda. Nagyböjti kompletórium-responzóriumok

Az Oláh-pszaltérium új stílusú rétegeinek különleges tétele a kompletórium 6. tónusú *Salva nos* antifónája. A korábban kizárólag pálos forrásokból ismert dallam esztergomi vonatkozásaival kapcsolatban szükség volt a pálos kompletórium történeti rétegeinek átfogó elemzésére. Ennek alapján a 6. tónusú *Salva nos* dallamot egy kései esztergomi átvételnek tekinthetjük, amely azonban a pálosok zsolozsmaliturgiájának első egységesítésekor (talán már a 13. században) jelen lehetett egy Esztergomtól függő hazai mellékhangományban. A remeterend ez utóbbi közvetítésével ismerhette meg, míg esztergomi használatára csak kései dokumentumok utalnak.⁸⁰

Összegzés

Az Oláh-pszaltérium 16. századi antifónáit megvizsgálva a korábbi elemzéseknél mélyebben bebizonyosodott, hogy e forrás a hagyomány fővonalához tartozik. Az anyag elemzése során tett észrevételeinket az alábbi pontokban összegezhetjük:

(1) Bár az esztergomi pszaltérium korán rögzült és jellegzetes tételrendje lényegében változatlan formában hagyományozódott a magyar középkorban, a zsolozs-

⁸⁰ Az Oláh-pszaltériumon kívül az Esztergomi ordinárius említi *Liber Regum* vasárnapjánál: „Salva nos Domine vigilantes, ut ibi, sexti toni”, lásd *Ordinarius Strigoniensis*, közr. Földvály Miklós István (Budapest: Argumentum, 2009), 109. A pálos kompletórium részletes zenei és liturgiai elemzését lásd az alábbi, előkészületben lévő tanulmányban: Szoliva Gábor OFM, „A középkori pálos kompletórium történeti rétegei”, *Magyar Egyházzene* 21 (2013/2014).

madallamok fejlődése, az egyes antifónák zenei variálódása még a 16. századra sem zárult le. Korábbi forrásaink meggyőzően tanúsítják, hogy az egyszólamú liturgikus énekkultúra *élő* gyakorlatából, az egyes dallamok folyamatos énekléséből, másolásából és ezáltal újra átgondolásából természetsszerűleg származnak (kisebb mértékű) dallamváltozatok. Az Oláh-pszaltérium dallamkészlete ugyanezt tükrözi, azaz megerősíti, hogy Oláh Miklós érsek környezetében a 16. században képzett egyházzenei csoport működött, a liturgikus élet a török megszállás és a háborús helyzet okozta nehézségek, sőt az esetleges megszakítások ellenére is megfelelő színvonalon folyt.⁸¹ Állításunkat még inkább alátámasztja, hogy a vizsgálódásunk tárgyául választott forrás nem a székesegyház reprezentatív könyvei közül való, hanem az érsek nyári rezidenciájának példánya volt.

(2) A pszalmikus, régi stílusú anyag lényegében változatlan, az említett természetes variánsok mellett csak néhány tételnél találoztunk komolyabb változással. Az 1. tónusú antifónák között tárgyalt, az esztergomi hagyomány fővonala szempontjából rendhagyó tonális értelmezés vagy a tonális variálódás sem előzmény nélküli, hiszen az „újítások” kimutathatók a hazai mellékhangományok 14–15. századi anyagában és külföldön. A középkori magyarországi források pszalmikus antifónái általánosan a régi stílus jegyeit tükrözik, Esztergomban kivétel nélkül, de meg kell jegyeznünk, hogy azok szembevető, új stílusú átdolgozására is akadt néhány hazai példa.⁸²

(3) A zsoltározás differenciáival kapcsolatban a késő középkorra jellemző egyszerűsödés tapasztalható forrásunkban, ugyanakkor a régi stílusú antifónáknál – főképp a 7. és 8. tónusok esetén – a differencia-választás elveiben jellemző maradt a típusok szerinti gondolkodás. A *Venite*-tónusok közül csak kettő használatára (vasárnap és hétfőn 4/III, keddtől szombatig 6/II) utalnak a bejegyzett incipitek.

(4) Az antifónák átmeneti stílusú rétegén – a tárgyalt 7. tónusú antifónák részletein – egy kései, a környező hagyományokra figyelő, de önállóságot mutató átdolgozás nyomai látszanak. Egyelőre nem dönthető el, hogy a néhány régi stílusú antifónánál tapasztalt diatonizálásra hajló dallamvezetés, szillabizálás, vagy éppen ellenkezőleg, a szillabikus motívumok hajlításokkal való tagolása, „lágýtása” az említett átdolgozáshoz köthető-e.

(5) Az új stílus tételeinek döntő többsége az élő gyakorlatból adódó természetes változatokon felül nem tér el számottevően. Figyelemre méltó azonban a *Benedicamus Deus Pater* antifóna, a legjellemzőbb melizmatikus tétel hazai eredetűnek vélt átdolgozása. A 6. tónusú *Salva nos* antifóna jelenléte az Oláh-pszaltériumban hasonlóképpen jelzi a zsoltároskönyv anyagának kései, a 15–16. század fordulójához közeli revízióját, az abban közreműködő egyházzeneészekről pedig feltételezi a környező hagyományok beható ismeretét.

⁸¹ Lásd erről bővebben Szoliva Gábor OFM, „Utólagos zenei bejegyzések a *Budai pszaltériumban*”, *Magyar Egyházzene* 21 (2013/2014/1): 11–20.

⁸² A *Benedixit filiis tuis* kezdetű, régi stílusú antifónát új stílusban továbbkomponálták, melizmatikus kadenciával látták el a *Psalterium Blasii*-ben, vö. f. 107. Hasonló, de kevésbé jellemző átdolgozás nyomait őrizi még a f. 34v *Ad te de luce* és a f. 11 *Vivit Dominus*.

GÁBRIEL SZOLIVA

Antiphons of the Late Medieval Esztergom
Use in the Oláh-psalter

The 1523 edition of the *Psalterium Strigoniense* recently identified in the liturgical collection of the Bayerische Staatsbibliothek München (with the shelf mark Res/2 Liturg. 380) is of utmost importance as it throws light upon the late psalter repertory of the leading office tradition of medieval Hungary. This unique early print, a manually notated chant source had been the property of Nicolaus Olahus (Miklós Oláh), archbishop of Esztergom between 1553 and 1568. It is referred to as 'Oláh-psalter' after the possessor.

In the present paper the antiphons of the Oláh-psalter are compared systematically to those of earlier sources of the Hungarian tradition. Firstly, the assignments of the antiphons in the Oláh-psalter are absolutely in accordance with the ideal Esztergom repertory. It means that the structure of the early Esztergom psalter, including the sacred texts chanted as antiphons, remained basically unaltered until the middle of the 16th century. Although the earliest source witnessing this structure is from the 13th century, it can be assumed that the assignments originate from the time of establishing the Christian cult in Hungary. However, the changing of musical taste in medieval times left its mark on the chants of the psalter. The Oláh-psalter represents the last stage of this music development as after 1630 the traditional repertory was replaced by that of the *Breviarium Romanum* and the chanting of the secular office was given up.

The psalter antiphons of the Oláh-psalter are mostly simple variants of their earlier counterparts, tonal variability occurs only in a few cases. From this point of view, the Esztergom tradition seems to be more conservative than the other usages in Hungary, where considerable melodic revision of the old-style psalter antiphons can be detected. The variety of the cadences of psalm tones (*differentiae*) decreased compared to the earlier sources, which is typical in the late Middle Ages. The invitational antiphon *Regem magnum adoremus* seems to be a unique contrafact in the Oláh-psalter. Simplifying melodic changes were found in the antiphon *Benedicat nos Deus Pater* for the *Quicumque* of Sunday prime. The canticle antiphon of the Compline *Salva nos* is not documented in mode VI in other music sources of Esztergom, except for the Oláh-psalter. On the basis of a careful examination of the Oláh-psalter's antiphons, a revision of the psalter repertory can be assumed in the central Esztergom tradition at the turn of the 15th century with the assistance of qualified church musicians having a thorough knowledge of the minor liturgical traditions in Hungary.